

УДК 811.161.2:371.321

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/29.209562>**Наталія САВЧУК,***orcid.org/0000-0002-8835-3921*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри практичного мовознавства

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна) natalya.savchuk22@gmail.com**Ірина ХЛИСТУН,***orcid.org/0000-0002-5632-6291*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри практичного мовознавства

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна) irynakhlystun@meta.ua

ВАРІАТИВНА НОРМАТИВНІСТЬ ЛЕКСИКИ В КУЛЬТУРНО-МОВЛЕННЄВОМУ АСПЕКТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У цій статті розглянуто питання виникнення, становлення, розвитку поняття «мовна норма», структуровано послідовні варіанти тлумачення поняття «варіант» та «норма». Мета статті – аналіз лінгвістичних досліджень в історико-культурологічному аспекті, який передбачає розгляд понять «норма», «варіант/інваріант». Виділено екстралінгвістичні та лінгвістичні чинники, що впливають на формування корпусу пріоритетних нормативних лексичних варіантів. Зроблено висновок, що аналіз феномена мовної норми важливий з огляду на можливість вирішення низки загальнотеоретичних проблем. По-перше, мовна норма об'єднує власне мовний (внутрішній) і функціонально-комунікативний (зовнішній) плани мови, забезпечуючи тим самим можливість його всебічного аналізу. По-друге, включення в норму системних (статичних) і функціональних (динамічних) елементів розширює розуміння мови як динамічної системи, що проявляє соціально-історичну зумовленість. По-третє, динамічну природу має і сама мовна норма. Її загальна теорія досі не розроблена, так само, як і низка її найважливіших теоретичних аспектів. Констатовано, що численні дослідження, присвячені аналізу смислової структури слова, що проводилися в рамках вивчення проблеми лексико-семантичного варіювання, показали, що різні значення багатозначної лексики об'єднуються історичними зв'язками, а також синхронними логічними зв'язками, причому синхронна смислова структура слова зазвичай не збігається з його смисловою структурою, побудованою на діяхронічних критеріях. Відзначено, що для адекватного опису того, як функціонує мова, слід визнати, що вона (мова) служить засобом отримання, зберігання, переробки і передачі інформації в процесі комунікації, тому що за мовними одиницями (словами, словосполученнями, граматичними моделями, текстами та ін.) стоять інформаційні структури. Відповідно, в рамках когнітивної лінгвістики змінилося (точніше, розширилося) розуміння семантики мовних одиниць. Таким чином, у лінгвістичні дослідження була запроваджена не лінгвістична, а когнітивна категорія знання, яку стали вважати першою важливою ознакою нової наукової парадигми.

Ключові слова: мовна варіативність, мовна норма, інваріант/варіант, фрейм, концептуальна структура, концептуальна метафора, багатозначність.

Nataliia SAVCHUK,*orcid.org/0000-0002-8835-3921*

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor of Practical Linguistics Department

of Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

(Uman, Cherkasy region, Ukraine) natalya.savchuk22@gmail.com**Iryna KHLYSTUN,***orcid.org/0000-0002-5632-6291*

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor of Practical Linguistics Department

of Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

(Uman, Cherkasy region, Ukraine) irynakhlystun@meta.ua

VARIABLE NORMATIVENESS OF THE VOCABULARY IN THE CULTURAL-SPEECH ASPECT: HISTORY AND MODERNITY

In this article the issues of origin, formation, development of the concept of “language norm” are considered, consecutive variants of interpretation of the concept of “variant” and “norm” are structured. The objective of the article is the analysis of linguistic research in the historical and cultural aspect, which involves consideration of the concepts of “norm, variant/invariant”. Extralinguistic and linguistic factors influencing the formation of the corpus of priority normative lexical variants are covered. It is concluded that the analysis of the phenomenon of language norm is important given the possibility of solving a number of general theoretical problems. First, the language norm combines the actual language (internal) and functional-communicative (external) planes of language, thus providing the possibility of its comprehensive analysis. Second, the inclusion in the norm of systemic (static) and functional (dynamic) elements expands the understanding of language as a dynamic system, shows socio-historical conditionality. Third, the language norm itself has a dynamic nature. Its general theory has not yet been developed, as well as a number of its most important theoretical aspects. It is stated that numerous studies on the analysis of the semantic structure of the word, conducted in the study of the problem of lexical and semantic variation, showed that different meanings of polysemous token are combined by historical connections and synchronous logical connections, while synchronous semantic structure of the word usually does not coincide with its semantic structure built on diachronic criteria.

It is noted that for an adequate description of how language works, it should be recognized that it (language) is a means of obtaining, storing, processing and transmitting information in the communication process, because there are information structures behind the language units (words, phrases, grammatical models, texts, etc.). Accordingly, understanding of the semantics of language units has changed (more precisely, expanded) in the framework of cognitive linguistics. Thus, not a linguistic but cognitive category of knowledge was introduced in linguistic research, which began to be considered the first important feature of the new scientific paradigm.

Key words: *language variability, language norm, invariant/variant, frame, conceptual structure, conceptual metaphor, ambiguity.*

Постановка проблеми. Поняття «мовна норма» через поєднання в ньому як соціальних (зовнішніх), так і власне мовних (внутрішньомовних) аспектів мови може бути висунуте як основне у вивченні процесів функціонування мови. Мовна варіативність розглядається лінгвістами як об'єктивно іманентна властивість мовної системи, виділена в мові підсистема й одиниці в плані форми і змісту, в синхронії і діяхронії, а також внутрішні багаторівневі відносини.

Однак поняття варіативності не є власне лінгвістичним. Воно може бути застосоване у розгляді структури і функціонування різних сфер діяльності. Явища мовних змін пронизують усю систему мови та її реалізацію в мовленні. У будь-якій мові постійно відбуваються видозміни окремих її елементів за збереження головного (загального), інваріантного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «мовна норма» розглядалося в лінгвістиці на всіх етапах її розвитку. Воно пов'язувалося, як правило, з різними лінгвістичними концепціями, ідейними напрямками у філософії і культурі, які багато в чому і визначали критерії мовного нормування. У XVII–XVIII ст., зокрема, це були ідеї нормативних граматики і словників.

У мовознавстві XIX ст. проблема норми обговорювалася як зіставлення загальнолюдського (логічного), національного та індивідуального (психологічного).

Мета статті – аналіз лінгвістичних досліджень в історико-культурологічному аспекті, який

передбачає розгляд понять «норма», «варіант/інваріант».

Виклад основного матеріалу. Варіативність, як і константність, є суттєвою властивістю структури мови, зумовленою самою її природою і призначенням: без неї мовлення не могло б існувати і розвиватися. Варіативність проявляється на всіх рівнях мови і в їх одиницях залежно від специфіки розглянутої проблеми.

Так, у роботі відомого у мовознавчих колах лінгвіста Н. Д. Арутюнової «Мова і світ людини» (Арутюнова, 1999: 75) підкреслюється онтологічний характер концепту норми і його застосовність практично до всіх сфер життя – до природних і соціокультурних явищ, артефактів і живих організмів, до поведінки і дій людей, до мови і мислення.

Аналіз структури мови з цієї позиції в синхронії і діяхронії є важливим завданням як загального, так і окремого мовознавства, а також прикладної лінгвістики, що включають детальне вивчення окремо взятих мов і їх зіставлення.

Проблематика норми, нормативності (стосовно цього можна сказати і про варіативність) у мові сягає своїм корінням давніх часів з посиланням на книгу (Потапова, 2011: 164–186).

У розгляді норми важливим постає звернення до двох аспектів цієї проблеми (Германова, 2016: 8): «По-перше, норма як внутрішньомовна категорія пов'язана з наявністю потенційних можливостей позначення одного і того ж явища, які подаються

мовою як системою; при цьому норма – результат дії низки соціальних факторів, що визначаються існуванням цієї мови в певному мовному колективі в певний період часу; і по-друге, норма як усвідомлення тих чи інших засобів мовного вживання (це кодифікація)» (див. про це також: (Каспранський, 1990: 56; Песина, 2005: 112).

Норма – це «система обов'язкових реалізацій»: вона відповідає тому, що вже йдеться за традицією і включає моделі, вже реалізовані, тобто норма «відповідає фіксації мови в традиційних формах» (Потапова, Потапов, 2006: 143, 185).

«А ось варіативність – обов'язкова риса мови, вона визначається мовою, нав'язується їй. Фонетична варіативність, наприклад, зумовлена певною позицією фонем в слові, впливом якості оточуючих звуків, місцем щодо наголосу, а також індивідуальними особливостями вимови в певний момент ...» (Германова, 2016: 11).

Сучасна модель соціальних характеристик мови і мовлення включає взаємозумовлені і взаємозалежні явища, пов'язані з формуванням мовних кодів під впливом соціальної структури всього суспільства (стратифікації за соціальними групами і т. д.), соціальних відносин (наприклад, соціокультурних, ситуативних) між учасниками комунікації, а також фізіологічних, психологічних та інтелектуальних особливостей самих комунікантів (Каспранський, 1990: 14).

Подібна модель передбачає врахування системи мовних правил на всіх мовних рівнях, тобто цей феномен пов'язаний із лексичними, синтаксичними і фонетичними стратегіями планування в мовній поведінці індивідуума. У соціолінгвістиці звертаються також до диференціації етнолінгвістичних спільностей мови за соціальними групами та соціальними верствами населення з урахуванням професійних, фахових, станових і класових варіантів цієї мови, тобто з урахуванням її функціональних стилів (варіантів) (Потапова, Потапов 2011: 164).

Варто звернути увагу на наявність певних тенденцій у фонетичній варіативності, що пов'язано: з типом вищої нервової діяльності комунікантів, з рівнем їх виховання, рівнем підготовки до реалізації своїх знань (Потапов, 2014: 171).

Таким чином, «сучасна лінгвістика розглядає варіативність як об'єктивну іманентну властивість мовної системи, що стосується всіх і виділяє в мові підсистеми та одиниці в плані форми і змісту, в синхронії і діахронії, а також внутрішньосистемні відношення та відношення «мова – зовнішній світ» (Потапов, 1990: 104). Явище багатозначності, коли одна звукова форма (слово)

використовується в дискурсі в цілому ряді індивідуальних значень здається досить простим.

Зокрема, слово «вогонь» співвідноситься з уявленнями про палаючий вогонь, про багаття, про залпи артилерійських снарядів, про пожежі, про вогонь у каміні, про блиск в очах. При цьому з контексту здебільшого стає зрозуміло, в якому значенні реалізовується звукова/графічна/семантична форма цього слова.

Питання про полісемію лексичних одиниць постійно виникає в дослідженнях із семантики, і на це є низка причин. Перша, і, можливо, основна, причина полягає в тому, що багатозначність є одним із найяскравіших проявів мовної варіативності – масштабної властивості будь-якої мовної системи, без якої саме існування цієї системи не можливе. Варіативність забезпечує не тільки функціонування мовної системи, але і її історичний розвиток. Саме завдяки варіативності, перш за все семантики, обмежена кількість мовних одиниць – слів, словосполучень і граматичних конструкцій – може формувати нескінченне число смислів, фіксувати нове знання, що отримує соціум.

Таким чином, у теорії мовознавства з'являються такі опозиції, як «варіативність vs варіантність», «варіативність vs норма», «варіативність vs константність», «варіативність/варіантність vs стійкість».

Вивчення стійкості і варіативності мови як один із найважливіших напрямів досліджень у вітчизняній лінгвістиці відображено і на підходах до розгляду лексичної багатозначності. У рамках теорії полісемії було розроблено варіанти про різні значення полісемантичного слова як його варіантів, які отримали назву лексико-семантичних варіантів.

Розробка проблеми лексико-семантичного варіювання слова в теорії А. І. Смирницького продовжено у вченні академіка В. В. Виноградова про лексико-фразеологічні форми слова. «Те, що традиційно прийнято називати різними лексичними значеннями слова, – писав В. В. Виноградов, – під іншим кутом зору може бути розглянуто як лексико-фразеологічні форми слова. Лексико-фразеологічна форма слова – це форма, яка реалізує одне з лексичних значень слова і пов'язана зі строго визначеними фразеологічними контекстами» (Вишневська, 2013: 121).

Таким чином, у вітчизняній лінгвістичній традиції полісемія, або багатозначність, розглядається як одне з явищ семантичної (сислової) варіативності, де одна звукова форма має кілька різних за своїм лексичним значенням варіантів.

Численні дослідження, присвячені аналізу смислової структури слова, що проводилися в рамках

вивчення проблеми лексико-семантичного варіювання, показали, що різні значення багатозначної лексеми об'єднуються історичними зв'язками, а також синхронними логічними зв'язками, причому синхронна смислова структура слова зазвичай не збігається з його смисловою структурою, побудованою на діахронічних критеріях.

Становлення когнітивної парадигми лінгвістичного значення, яка наприкінці ХХ ст. прийшла на зміну парадигмі структурної лінгвістики, вплинуло і на підхід до проблеми лексико-семантичного варіювання. Слід також одразу відзначити, що більшою мірою змінилися уявлення про лексичну багатозначність, характерні для лінгвістичної традиції в тому плані, що з розвитком когнітивної лінгвістики дослідники перейшли від простої констатації існування полісемії до визначення принципів організації семантики багатозначного слова.

Як відомо, когнітивна лінгвістика сформува-лася як напрям, що виходить з уявлення про те, що мова не може виконувати свою основну комунікативну функцію, якщо її складові елементи є суто формальною вказівкою поділу на класи тих об'єктів, що вони позначають.

Для адекватного опису того, як функціонує мова, слід визнати, що вона (мова) служить засобом отримання, зберігання, переробки і передачі інформації в процесі комунікації, тому що за мовними одиницями (словами, словосполученнями, граматичними моделями, текстами та ін.) стоять інформаційні структури. Відповідно, в рамках когнітивної лінгвістики змінилося (точніше, розширилося) розуміння семантики мовних одиниць.

Таким чином, у лінгвістичні дослідження була запроваджена не лінгвістична, а когнітивна категорія знання, яку стали вважати першою важливою ознакою нової наукової парадигми. Подібна «енциклопедичність» лексичної семантики мала в рамках когнітивної лінгвістики важливі методологічні наслідки.

Знання про об'єкт (однакове в різних соціумах, перебуває на приблизно одному і тому ж рівні розвитку науки та освіти) для того щоб стати фактом мови, має бути структуроване, причому в кожній мові структури знання будуть різними, оскільки вони будуть формуватися відповідно до номіна-тивних особливостей кожної конкретної мовної системи. Відповідно, одним з основних завдань когнітивних досліджень мови є виявлення структур знань, що стоять за мовними та мовленнєвими одиницями (Беляєвская, 2005: 10).

Звідси і велика кількість нових порівняно з традиційною лінгвістикою термінів когнітивної лінгвістики: «фрейм», «когнітивна модель», «концеп-

туальна структура», «концептуальна метафора», «ментальний простір» та ін., які, на нашу думку, іноді неправомірно вважають основною «ознакою» когнітивної спрямованості дослідження. Усі подібні терміни належать до лексичних одиниць на позначення ментальних структур, за допомогою яких мова «структурує» знання про предмет мовлення, перетворюючи інформацію на щось таке, що може передаватися мовними засобами.

Зміни в підході до полісемії, зумовлені переходом до когнітивно-дискурсивної парадигми лінгвістичного знання, на нашу думку, дещо меншою мірою позначилися на дослідженнях, проведених у сучасній лінгвістиці. Незмінним залишилося визнання принципу лексико-семантичного варіювання, незмінною залишилася установка на вирішення проблеми полісемії з позиції моделі «інваріант ↔ варіант», також незмінним залишилося розуміння семантичної структури лексеми як сукупності різних значень багатозначної лексеми.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що проблема варіативної нормативності слів актуальна як для структурної парадигми лінгвістики, так і для когнітивної парадигми лінгвістичних знань. Незважаючи на значні зусилля дослідників, проблема варіативності/інваріантності як частина проблеми семантичної варіативності, яка існує в мові, як і раніше, далека від свого вирішення.

Розгляд закономірностей і меж контекстуального варіювання семантики слова, яке визнається всіма дослідниками, але вивчено не досить, є одним із важливих напрямів її подальшого вивчення. Зокрема, залишається нез'ясованим питання про когнітивні та семантичні механізми «зародження» нових значень багатозначної лексеми.

Висновки. Проблема варіантності нерозривно пов'язана з нормою літературної мови. Наявність варіантних форм мовних одиниць, проблемність у виборі одного варіанту вимагають від мовця звернення до норми. Хоча норма покликана підтримувати стійкість, вона постійно перебуває в русі, тому що допускає варіантність. Норми мови постійно вдосконалюються, взаємно контактують зі своїми варіантами.

Аналіз феномена мовної норми важливий з огляду на можливості вирішення низки загально-теоретичних проблем.

По-перше, мовна норма об'єднує власне мовний (внутрішній) і функціонально-комунікативний (зовнішній) плани мови, забезпечуючи тим самим можливість його всебічного аналізу.

По-друге, включення в норму системних (статичних) і функціональних (динамічних) елементів

розширює розуміння мови як динамічної системи, проявляє соціально-історичну зумовленість.

По-третє, динамічну природу має і сама мовна норма. Її загальна теорія досі не розроблена, так само, як і низка її найважливіших теоретичних аспектів.

У кожен період функціонування мови наявні в ній елементи зникають, а окремі елементи з'являються, паралелізм яких часто призводить до варіантності мовних одиниць. Це означає, що варіантність певною мірою служить для синхронії

і діахронії, сприяючи наступності в розвитку системи мови. Крім того, вона є фундаментальною властивістю функціонування всіх одиниць мови, тому проблема варіантності продовжує залишатися актуальною для всіх мов і розробляється як у плані синхронії, так і в плані діахронії. Отже, визначальними факторами варіативності і створення ідентичності кожного конкретного типу лексеми є певні параметри лінгвістичного та соціального контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. Москва : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
2. Беляевская Е. Г. Воспроизводимы ли результаты концептуализации? (К вопросу о методике когнитивного анализа). *Вопр. когнитивной лингвистики*. Москва, 2005. № 1. С. 5–14.
3. Беляевская Е. Г. Семантическая вариативность в когнитивном аспекте. *Когнитивное варьирование в языковой интерпретации мира*. Тамбов, 2014. С. 227–237.
4. Вишнеvsька Г. М. Нові форми існування мови і мовна варіативність: XXI століття. *Успіхи сучасного природознавства*. 2013. № 5. С. 121–122.
5. Германова М. М. Лінгвокультурні підстави нормативної граматичної традиції: (На матеріалі граматик англійської мови кінця XVII–початку XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Москва, 2016. 47 с.
6. Каспранський Р. Р. Проблеми норми і нормативності в мовознавстві. *Проблеми норми і варіативності в реалізації висловлювання*. 1990. С. 3–15.
7. Песина С. А. Полисемия в когнитивном аспекте. Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. 325 с.
8. Потапов В. В. Варіативність ритмічної організації текстів ділової і художньої прози. *Проблеми норми і варіативності в реалізації висловлювання*. 1990. С. 104–111.
9. Потапов В. В. Короткий лінгвістичний довідник: Мови і писемність. Москва, 2014. 272 с.
10. Потапова Р. К., Потапов В. В. Деякі прикладні аспекти дослідження звукової мови. *Соціофонетика звукової мови*. Москва, 2011. С. 164–186.
11. Потапова Р. К., Потапов В. В. Мова, мова, особистість. Москва, 2006. 496 с.

REFERENCES

1. Arutyunova N. D. Jazyk i mir cheloveka [Language and the World of Man]. 2nd ed., rev. Languages of Russian Culture, Moscow. I–XV, 1999, 896 p. [in Russian].
2. Belyaevskaya E. G. Vosproizvodimy li rezul'taty konceptualizacii? (K voprosu o metodike kognitivnogo analiza) [Are the Results of Conceptualization Reproducible? (On the Issue of the Methodology of Cognitive Analysis)]. *Vopr. kognitivnoj lingvistiki* [Issues of Cognitive Linguistics]. Moscow, 2005, No. 1, pp. 5–14 [in Russian].
3. Belyaevskaya E. G. Semanticheskaja variativnost' v kognitivnom aspekte [Semantic Variability in the Cognitive Aspect]. *Kognitivnoe var'irovanie v jazykovoј interpretacii mira* [Cognitive Variation in the Linguistic Interpretation of the World]. Tambov, 2014, pp. 227–237 [in Russian].
4. Vyshnevskaja H. M. Novi formy isnuvannia movy i movna variativnist: XXI stolittia [New Forms of Language Existence and Linguistic Variability: 21st Century]. *Uspikhy suchasnoho pryrodoznavstva* [Achievements of Modern Natural Sciences]. Moscow, 2013, No. 5, pp. 121–122 [in Ukrainian].
5. Hermanova M. M. Lihvokulturni pidstavy normativnoi hramatichnoi tradytsii: (Na materiali hramatyk anhliiskoi movy kintsia XVII – pochatku XX st.): [Linguo-Cultural Bases of Normative Grammatical Tradition: (On the Material of English Grammars of the End of 17th – the Beginning of 20th Centuries)]: Author's Abstract of the Thesis for Dr. of Philology. Moscow. 2016, 47 p. [in Ukrainian].
6. Kaspransky R. R. Problemy normy i normativnosti v movoznavstvi [Problems of Norm and Normativeness in Linguistics]. *Problemy normy i variativnosti v realizatsii vyslovliuvannia* [Problems of Norm and Variability in Realization of Utterance: Interuniversity Collected Works]. 1990, pp. 3–15 [in Ukrainian].
7. Pesina S. A. Poliseimija v kognitivnom aspekte [Polysem in the Cognitive Aspect]. Saint Petersburg : Publishing House of the Herzen State Pedagogical University of Russia, 2005, 325 p. [in Russian].
8. Potapov V. V. Variativnist rytmichnoi orhanizatsii tekstiv dilovoi i khudozhnoi prozy [Variability of Rhythmic Organization of Texts of Business Prose and Fiction]. *Problemy normy i variativnosti v realizatsii vyslovliuvannia*. Problems of Norm and Variability in Realization of Utterance: Interuniversity Collected Works. 1990, pp. 104–111 [in Ukrainian].
9. Potapov V. V. Korotkyi lnhvistychnyi dovidnyk: Movy i pysemnist [A Brief Linguistic Guide: Movy and Pysemnist]. 2nd ed., revised. Moscow, 2014, 272 p. [in Ukrainian].
10. Potapova R. K., Potapov V. V. Deiaiki prykladni aspekty doslidzhennia zvukovoi movy [Some Applied Aspects of the Study of Sound Language]. *Sotsiofonetyka zvukovii movy* [Sociophonetics of Sound Language]. Moscow. 2011, pp. 164–186 [in Ukrainian].
11. Potapova R. K., Potapov V. V. Mova, mova, osobystist [Language, Language, Personality]. Moscow, 2006, 496 p. [in Ukrainian].